

ТЭАРЭТЫЧНЫЯ АСНОВЫ
БЕЛАРУСКАЙ ЛЕКСІКАГРАФІІ

Д. В. Дзятко

D. Dziatko

Мэта даследавання – выявіць і ахарактарызаваць асаблівасці гістарычнай дынамікі і сучаснага стану лексікаграфічнага прадстаўлення беларускай мовы ва ўсходнеславянскай лінгвістыцы. Аналізуецца развіццё парадыгмаў лексікаграфічнага апісання сістэмы беларускай мовы ва ўсходнеславянскіх слоўніках і вызначаюцца магчымыя вектары яе далейшай параметрызацыі. Прапануецца структурна-функцыянальная тыпалогія існуючых беларускіх слоўнікаў.

The purpose of the research is to identify and describe the features of the historical evolution and the current status of the lexicographical representation of the Belarusian language in the Eastern Slavic Linguistics. The paradigm development of the lexicographical description of the Belarusian language in the East Slavic dictionaries is analyzed as well as the possible vectors of further parameterization of the Belarusian language are identified. The structural and functional typology of existing Belarusian dictionaries is proposed.

І. Агульныя пытанні Лексікаграфія (ад грэч. *lexikos* ‘слоўнікавы’ і *grapho* ‘пішу’) – раздзел мовазнаўства, у якім вывучаецца тэорыя і практыка складання слоўнікаў. Адрозніваюць тэарэтычную і практычную лексікаграфію.

Тэарэтычная лексікаграфія распрацоўвае фундаментальныя асновы, навуковыя палажэнні, на якія абапіраюцца лексікографы ў практычнай працы па стварэнні слоўнікаў; сфера яе інтарэсаў:

- тэорыі слоўнікаў, іх тыпалогіі;
- агульная структура слоўніка, або макраструктура (тып і аб’ём слоўніка, адбор лексікі, размяшчэнне матэрыялу);
- мікраструктура слоўніка (пабудова слоўнікавага артыкула, тыпы дэфініцыі, уключэнне розных відаў інфармацыі пра слова, сістэма памет, тыпы моўных ілюстрацый і інш.).

Тэарэтычную лексікаграфію складана аддзяліць ад лексікалогіі: абедзве дысцыпліны з рознымі мэтамі распрацоўваюць блізкія праблемы – лексічнае значэнне слова, мона- і полісемія, сінанімія, антанімія, аманімія і інш.

Тэарэтычная лексікаграфія сфарміравалася як самастойная дысцыпліна ў XX ст. і абапіраецца на шматвекавы вопыт стварэння слоўнікаў.

Тэорыя лексікаграфіі атрымала развіццё ў працах замежных лінгвістаў Х. Касараса (Іспанія), Г. Э. Віганда (Германія), Р. Р. К. Хартмана (Вялікабрытанія), Л. У. Шчэрбы, П. Н. Дзянісава, В. В. Маркоўкіна, Ю. М. Караву-

лава, Ю. Д. Апрэсяна (Рася) і інш. У беларускім мовазнаўстве вывучэннем гісторыі і тэорыі лексікаграфіі займаліся М. Ф. Гуліцкі, А. І. Кісялеўскі, К. П. Любечкая, І. І. Савіцкая, М. Р. Суднік, С. У. Шахоўская, В. К. Шчэрбін і інш. [4, с. 10–37].

Практычная лексікаграфія займаецца назапашваннем моўнага матэрыялу і стварэннем слоўнікаў; яна вырашае наступныя праблемы:

- збіранне, апрацоўка, сістэматызацыя і захаванне слоўнікавых матэрыялаў;
- аптымізацыя працэсу навучання роднай і няродным мовам;
- рэгуляванне міжмоўных зносін.

Сучасная лексікаграфія абапіраецца на дасягненне ўсёй сукупнасці лінгвістычных дысцыплін (лексікалогіі, фразеалогіі, арфаграфіі, арфаэпіі, марфалогіі, сінтаксісу, стылістыкі, дыялекталогіі і інш.). Асноўная задача лексікаграфіі: апісанне слоўнікавага складу мовы ва ўсім аб'ёме і ва ўсіх аспектах яе існавання.

Лексікаграфія з'яўляецца самастойнай галіной лінгвістычных ведаў і характарызуецца наяўнасцю асаблівых тэхналогій, метадаў, метадык апрацоўкі моўнага матэрыялу, г. зн. валодае ўласнай метадалогіяй.

Метадалогія лексікаграфіі – агульная праграма лексікаграфічнай працы, вучэнне пра метадыкі, метады і тэхналогіі сістэмнай параметрызацыі мовы.

Лексікаграфічная метадыка – працэдура выкарыстання тых або іншых метадаў і прыёмаў на ўсіх этапах лексікаграфавання, якая залежыць ад асобы спецыяліста-лексікографа.

Метад лексікаграфіі – сукупнасць лексікаграфічных тэхналогій і аперацый, якая дазваляе сабраць, захаваць, упарадкаваць моўныя дадзеныя і прадставіць іх у выглядзе слоўніка.

Тэхналогія лексікаграфіі – сукупнасць прыёмаў лексікаграфічнай апрацоўкі мовы.

Адрозніваюць наступныя раздзелы лексікаграфіі:

1. Вучэнне пра спосабы назапашвання моўных адзінак (стварэнне праграм для збірання лексікі, апытальнікаў і інш.).
2. Сістэменная параметрызацыя мовы (укладанне слоўнікаў).
3. Метапэрацыя лексікаграфіі (вывучэнне і даследаванне гісторыі стварэння слоўнікаў, іх тыпалогіі, структуры, тыпаў карыстальнікаў і інш.) [2].

II. Слоўнік як асноўная адзінка лексікаграфіі

Слоўнік

1. *Даведачна-інфармацыйнае выданне, у якім падаецца інфармацыя пра пэўныя адзінкі мовы або рэаліі, абазначаныя імі. Слоўнік з 'яўляецца найважнейшым спосабам сістэмнага апісання моўных рэсурсаў. Для слоўніка характэрна:*

- *рознабаковасць апісання (характарыстыка з пазіцый усіх узроўняў мовы);*
- *паўната (універсальнасць, усеахопнасць структуры слоўнікавага артыкула);*
- *доказынасць.*

Функцыі слоўнікаў:

- *нарматыўная* – вызначаюць нормы выкарыстання моўных адзінак, іх граматычных формаў, садзейнічаюць уніфікацыі мовы як сродку зносіна;
- *даведачная* – дазваляюць у сціслай форме апісаць лексіку пэўнай сферы, перыяду развіцця моўнай сістэмы або мовы ўвогуле;
- *пазнавальная* – адлюстроўваюць інфармацыю пра моўныя адзінкі і рэаліі, якія яны называюць, а таксама сістэмныя адносіны паміж імі;
- *камунікатыўная* – садзейнічаюць міжмоўным зносінам;
- *сістэматызацыйная* – структурызавана прадстаўляюць сувязі (ідэаграфічныя, парадыгматычныя) паміж моўнымі адзінкамі;
- *вучэбная* – дапамагаюць у навучанні роднай або замежным мовам і інш.

У слоўніках не толькі фіксуецца, сістэматызуецца і апісваецца лексіка мовы, але і замацоўваюцца літаратурныя нормы, што спрыяе павышэнню пісьменнасці і культуры маўлення.

Адрозніваюць энцыклапедычныя і лінгвістычныя слоўнікі:

- у *энцыклапедычных слоўніках* аб'ектам апісання з'яўляюцца прадметы і з'явы пазамоўнай рэчаіснасці, паняцці навукі, тэхнікі, культуры;
- у *лінгвістычных слоўніках* найперш апісваюцца словы, якімі названы аб'екты, з'явы, прадметы і г. д. (тлумачыцца значэнне, паходжанне, утварэнне, структура, асаблівасці выкарыстання слоў, фіксуецца правільнае напісанне, вымаўленне, прапануецца пераклад слова на іншую мову і інш.).

У сучасным мовазнаўстве паняцце *слоўнік* з'яўляецца шматзначным.

2. *Пералік слоў, якія плануецца ўключыць у энцыклапедыю або даведнік; рээстр. Слоўнік, у якім могуць указвацца некаторыя звесткі пра будучыя артыкулы, з'яўляецца планам-праспектам выдання і дазваляе папярэдне ацаніць яго аб'ём і зместавыя характарыстыкі. Праца над рээстрам арганізуецца спачатку ў межах тэматычных гнёздаў і галіновых раздзелаў, якія потым зводзяцца ў адзіны алфавітны спіс.*

№	Лінгвістычны слоўнік	Энцыклапедычны слоўнік
1	Апісваюцца адзінкі мовы	Апісваюцца прадметы і з'явы навакольнага све-
2	Уключаюцца займеннікі, прыназоўнікі, злучнікі, выклічнікі	Уключаюцца назоўнікі, радзей – прыметнікі, дзеясловы, лічэбнікі, прыслоўі
3	Асноўная ўвага – агульнай лексіцы	Значная ўвага надаецца тлумачэнню фактаў, рэалій, названых уласнымі імёнамі
4	Важную ролю адыгрывае граматычная, фаналагічная, этымалагічная і інш. інфармацыя	Граматычная, фаналагічная, этымалагічная інфармацыя адсутнічае
5	Падаецца лексічнае значэнне слова	Характарызуецца навуковае паняцце, яго класіфікацыйныя прыкметы
6	Выкарыстоўваюцца адсылкі як спосаб тлумачэння слоў: <i>амбасада</i> – тое, што і <i>пасольства</i>	Адсылкі паказваюць узаемасувязь і ўзаемазалежнасць паняццяў: <i>ратуша</i> гп. <i>магдэбургскае права</i>
7	Схемы і малюнкi сустрэкаюцца толькі ў асобных тыпах слоўнікаў	Графічная інфармацыя (схемы, малюнкi, графікі, партрэты, карты, рэпрадукцыі) прадстаўлена шырока

Ва ўніверсальных энцыклапедычных слоўніках даецца тлумачэнне паняццяў і тэрмінаў розных навук і сфер ведаў, прыводзяцца звесткі пра найбольш важныя гістарычныя падзеі розных эпох, геаграфічныя рэаліі розных краін і г. д.: «Беларуская Савецкая Энцыклапедыя» (у 12 т.; Мінск, 1969–1975), «Беларуская ССР: кароткая энцыклапедыя» (у 5 т.; Мінск, 1978–1981), «Беларуская энцыклапедыя» (у 18 т.; Мінск, 1996–2004) і інш.

У *галіновых энцыклапедычных слоўніках* падаюцца звесткі пра паняцці, з'явы, персаналіі, звязаныя з адной пэўнай навукай або тэмай: «Этнаграфія Беларусі» (Мінск, 1989), «Беларуская мова: энцыклапедыя» (Мінск, 1994), «Архітэктара Беларусі: энцыклапедычны даведнік» (Мінск, 1993), «Энцыклапедыя гісторыі Беларусі» (у 6 т.; Мінск, 1993–2003), «Тэатральная Беларусь» (у 2 т.; 2002–2003), «Культуралогія: энцыклапедычны даведнік» (Мінск, 2003), «Гарады і вёскі Беларусі» (агублікавана 9 т.; Мінск, 2004–2015), «Беларускі фальклор» (у 2 т.; 2005–2006), «Вялікае Княства Літоўскае» (у 3 т.; Мінск, 2005–2010), «Блакітны скарб Беларусі» (Мінск, 2007), «Ваенная энцыклапедыя Беларусі» (Мінск, 2010), «Міфалогія беларусаў: энцыклапедычны слоўнік» (Мінск, 2011) і інш.

Своеасаблівымі тыпамі энцыклапедый з'яўляюцца: а) біяграфічныя энцыклапедычныя слоўнікі, аб'ектам апісання якіх з'яўляецца жыццё і дзейнасць вучоных, палітыкаў, людзей мастацтва і інш.: «Беларускія пісьменнікі: біябібліяграфічны слоўнік» (у 6 т.; Мінск, 1992–1995), «Асветнікі зямлі беларускай: Х – пачатак ХХ ст.: энцыклапедычны даведнік» (2-е выд.; Мінск, 2006), «Беларускія перакладчыкі, даследчыкі, ілюстратары *Слова*

олотку *Игореве*» М. Г. Булахавы (Мінск, 2012) і інш.; б) персанальныя энцыклапедычныя слоўнікі, якія прысвечаны адной славутай асобе: «Янка Купала: энцыклапедычны даведнік» (Мінск, 1986), «Францыск Скарына і яго час: энцыклапедычны даведнік» (Мінск, 1988), «Максім Багдановіч: энцыклапедыя» (Мінск, 2011) і інш.

III. Структура слоўніка і яе кампаненты

Сучасныя слоўнікі з'яўляюцца вынікам напружанай інтэлектуальнай дзейнасці чалавека і, як правіла, укладаюцца з выкарыстаннем складаных спосабаў сістэмнага апісання моўных адзінак.

Адрозніваюць тры ўзроўні структуры слоўніка: мега-, макра- і мікраструктуру.

1) Мегаструктура слоўніка – парадак арганізацыі асноўных структурных элементаў у слоўніку (напр.: прадмова, правілы карыстання, спіс умоўных скарачэнняў, алфавіт, корпус, індэкс, дадаткі і інш.). Корпус слоўніка – асноўная зместавая частка слоўніка, сукупнасць слоўнікавых артыкулаў.

2) Макраструктура слоўніка – спосаб размеркавання рээстравых адзінак у корпусе слоўніка.

Рээстр – спіс загаловачных слоў (лем), размешчаных у пэўным парадку. Рээстр стварае вобласць апісання слоўніка, ён можа быць прадстаўлены:

- словамі ў пачатковай форме (у тлумачальных, дыялектных, этымалагічных слоўніках);
- словаформамі (у граматычных слоўніках);
- словазлучэннямі (у фразеалагічных слоўніках);
- марфемамі (у слоўніках марфем).

Адрозніваюць некалькі спосабаў арганізацыі рээстра:

- алфавітны – размяшчэнне слоўнікавых артыкулаў у алфавітным парадку пачатковых літар загаловачных адзінак (у інверсійных слоўніках словы размяшчаюцца па алфавіце канцавых літар);
- алфавітна-гнездавы – уключэнне слоўнікавага матэрыялу ў рады адвакарансвых слоў; слоўнікавыя артыкулы размяшчаюцца ў алфавітным парадку, але прыводзяцца не да ўсіх слоў, а толькі да невытворных;
- ідэаграфічны – размяшчэнне моўных адзінак у слоўніку тэматычнымі групамі.

3) Мікраструктура слоўніка – парадак арганізацыі асноўных зон інфармацыі ў тыповым слоўнікавым артыкуле.

Слоўнікавы артыкул – апорны элемент мікраструктуры слоўніка; складаецца з загаловачнай адзінкі і яе апісання ў пэўных інфармацыйных зонах.

Найбольш важнымі з'яўляюцца наступныя *інфармацыйныя зоны*:

- *зона намінацыі* (загалоначная адзінка, рээстрадавае слова, лема, вакабля) – моўная адзінка (слова, спалучэнне слоў, марфема і інш.), апісанню якой прысвечаны слоўнікавы артыкул; загалоначная адзінка з’яўляецца аб’ектам слоўнікавага апісання і прыводзіцца звычайна ў кананічнай (пачатковай) форме: для назоўнікаў гэта форма Н. с., адз. л.; для прыметнікаў – форма м. р., адз. л., Н. с.; для дзеясловаў – форма інфінітыву;
- *зона фаналагічнай інфармацыі* ўключае ўказанне на вымаўленне загалоначнай адзінкі – транскрыпцыю, знак націску і інш.;
- *зона граматычнай інфармацыі* змяшчае звесткі пра асноўныя марфалагічныя ўласцівасці загалоначнай адзінкі: а) паметы лексіка-граматычнага класу слоў (*ліч.* – лічэбнік, *займ.* – займеннік, *прысл.* – прыслоўе і інш.), паметы трывання (*зак.* – закончанае, *незак.* – незакончанае), роду (*м.* – мужчынскі, *ж.* – жаночы, *н.* – ніякі) і інш.; б) граматычныя формы (Р. с. адз. л. назоўнікаў, пры неабходнасці – і ў іншых склонах, родавыя формы прыметнікаў і дзеепрыметнікаў, парадкавых лічэбнікаў і некаторых займеннікаў, формы 1-й, 2-й, 3-й асобы дзеясловаў адз. л., а пры неабходнасці – мн. л.);
- *зона стылістычнай інфармацыі* (семантызацыі) утвараецца паметамі, якія паказваюць на прыналежнасць слова да пэўнага стылю: *абл.* – абласное, *кніжн.* – кніжнае, *разм.* – размоўнае і інш.;
- *зона семантычнай інфармацыі* раскрывае значэнні слова і іх сэнсавыя адценні з пункту гледжання наіўнай карціны свету або праз лагічнае значэнне паняцця (*дэфініцыю*), выяўленне яго зместу і характэрных прыкмет; адрозніваюць наступныя тыпы дэфініцый: а) *апісальная* – указанне на з’яву рэчаіснасці, названую рээстравым словам: вызначэнне родавага паняцця (класа індывідуальных з’яў) і дыферэнцыйных прымет: *квадрат – раўнабаковы прамавугольнік*; б) *сінанімічная* – тлумачэнне слова шляхам падбору блізказначных слоў; выкарыстоўваецца пры апісанні стылістычна і экспрэсіўна афарбаваных лексічных адзінак, састарэлых і дыялектных слоў, якія маюць у мове больш пашыраныя і стылістычна нейтральныя адпаведнікі: *танклявы – статны*; в) *адсылачная* – тлумачэнне загалоначнай адзінкі, якое ўтрымлівае характарыстыку матывавальнага значэння слова і захоўвае сувязь матывавальнага і матываванага значэнняў: *панамскі – той, які мае дачыненне да панамцаў, камандзірскі – прым. да камандзір*;
- *зона функцыянальнай інфармацыі* складаецца са звестак пра асаблівасці выкарыстання слова ў маўленні;
- *зона этымалагічнай інфармацыі* раскрывае паходжанне і гістарычнае развіццё слова;
- *зона частотнай інфармацыі* паказвае пашыранасць пэўнага слова ў мове;

- **зона пазамоўнай (экстралінгвістычнай) інфармацыі** аб'ядноўвае дадзеныя пра з'явы, прадметы, працэсы, названыя загаловачным словам;
- **зона ілюстрацый** уключае сказ або словазлучэнне, якія ўтрымліваюць загаловачную адзінку і дэманструюць яе семантычныя паводзіны ў характэрным кантэксце; функцыі зоны ілюстрацыі: а) пацвярджэнне наяўнасці слова або значэння лексемы ў мове; б) падмацаванне тлумачэння семантыкі кантэкстам; в) паказ пераходу слова з мовы ў маўленне, набыццё ім дадатковых адценняў значэння; г) паведамленне звестак пазамоўнага характару пра названую моўную адзінку. *Тыпы тэкставых ілюстрацый:* а) ілюстрацыі, сканструяваныя ўкладальнікам слоўніка (словазлучэнні або невялікія сказы – у кампактных тлумачальных слоўніках); б) ілюстрацыі з мастацкіх, навуковых, публіцыстычных тэкстаў (звычайна ў шматтомных слоўніках); в) ілюстрацыі з вуснага маўлення (у дыялектных слоўніках);
- **зона пашпартызаванай** ўказвае на пісьмовую або вусную крыніцу, з якой узяты ілюстрацыйны матэрыял.

Пры неабходнасці апісанне рэстравай адзінкі замяняецца *адсылкай* – словам або словазлучэннем, з дапамогай якога вызначаецца сувязь паміж элементамі слоўніка (звычайна загаловачнымі словамі).

Кожны тып лінгвістычнага слоўніка характарызуецца сваёй структурай слоўнікавага артыкула.

Важнае значэнне ў арганізацыі макра- і мікраструктуры слоўніка адыгрываюць *лексікаграфічныя паметы*.

Лексікаграфічная памета – спецыяльнае ўказанне ў слоўнікавым артыкуле на пэўныя характэрныя прыкметы загаловачнай адзінкі або асаблівасці яе выкарыстання.

Тыпы памет:

1) граматычныя – фіксуюць фармальныя характарыстыкі загаловачнай адзінкі: часцінамоўную прыналежнасць, катэгорыі роду, ліку, трывання і інш.:

наз. – назоўнік,

прым. – прыметнік,

дзеясл. – дзеяслоў,

карот. ф. – кароткая форма,

ж. – жаночы род,

м. – мужчынскі род,

н. – ніякі род,

мн. – множны лік,

зак. – закончанае трыванне,

незак. – незакончанае трыванне,

перах. – пераходны і г. д.;

2) функцыянальна-стылістычныя – указваюць на сферу выкарыстання загаловачнага слова і адлюстроўваюць характар яго ўжывання:

- *абмежавальныя* – паказваюць на функцыянальную інтэнсіўнасць загаловачнай адзінкі і яе адносіны да ядра сучаснай мовы:

звыч. – звычайнае,

рэдка. – рэдкае,

архаіч. – архаічнае,

неал. – неалагічнае,

стар. – старое,

толькі незакон. – толькі незакончанае трыванне,

толькі мн. л. – толькі ў множным ліку,

уст. – устарэлае і г. д.;

- *забараняльныя* – акцэнтуюць увагу на няправільнасці або немагчымасці ўжывання пэўнай граматычнай формы загаловачнай адзінкі; звычайна выкарыстоўваюцца пры вызначэнні правільнага націску ў слове, указанні на нарматыўнае ўтварэнне формаў слова:

не выкарыст. – не выкарыстоўваецца,

не пажад. – не пажадана,

няправ. – няправільна і г. д.;

- *канатацыйныя* – удакладняюць эмацыйна-экспрэсіўную афарбоўку загаловачнай адзінкі:

вulg. – вульгарнае,

жарт. – жартаўлівае,

зневаж. – зневажальнае,

іран. – іранічнае,

свар. – сварлівае і г. д.;

- *стылістычныя* – удакладняюць прыналежнасць загаловачнай адзінкі да пэўнага стылю маўлення:

кніжн. – кніжнае,

паэт. – паэтычнае,

прастам. – прастамоўнае,

разм. – размоўнае і г. д.;

- *сацыяльна-стратыфікацыйныя* – сведчаць прыналежнасць слова да пэўнай формы існавання нацыянальнай мовы:

абл. – абласное,

арг. – аргатычнае,

дыял. – дыялектнае,

жарг. – жаргоннае і г. д.;

- *тэрміналагічныя* – акрэсліваюць спецыяльную сферу ўжывання загаловачнай адзінкі:

бат. – батанічнае,
заал. – заалагічнае,
лінгв. – лінгвістычнае,
мат. – матэматычнае,
хім. – хімічнае і г. д.;

3) этымалагічныя – удакладняюць крыніцу запазычання загаловачай адзінкі і мову-пасрэдніцу:

англ. – англійскае,
грэч. – грэчаскае,
лац. – лацінскае,
верх.-ням. – верхненямецкае,
фр. – французскае і г. д.

IV. Тыпалогія слоўнікаў

Лексічны склад мовы з'яўляецца адкрытай сістэмай, якая пастаянна папаўняецца і змяняецца. Статус развітага грамадства прадугледжвае бесперапынную інвентарызацыю і сістэматызацыю моўных рэсурсаў у слоўніках.

Выдалзеныя слоўнікі неаднародныя. Яны істотна адрозніваюцца па аб'ёме, аб'екце фіксацыі, змесце, прызначэнні, спосабах лексікаграфічнай сістэматызацыі матэрыялу. На сучасным этапе развіцця лінгвістыкі апісаць усю лексіку мовы з пункту гледжання яе паходжання, структуры, значэння, функцыянавання ў адным слоўніку немагчыма. Таму вучонымі ствараюцца розныя лексікаграфічныя працы, прысвечаныя асобным аспектам апісання моўных адзінак. Падобныя або аднолькавыя фармальна-зместавыя характарыстыкі слоўнікаў з'яўляюцца падставай для групоўкі лексікаграфічных прац па пэўных тыпах.

Стварэнне комплекснай класіфікацыі слоўнікаў з'яўляецца адной з важных праблем сучаснай тэарэтычнай лінгвістыкі. Падзел слоўнікаў на тыпы дазваляе не толькі сістэматызаваць здабыткі лексікаграфіі, але і прагназаваць узнікненне новых тыпаў слоўнікаў.

У мовазнаўстве існуе некалькі дзясяткаў навуковых тыпалогій слоўнікаў, пабудаваных на падставе розных крытэрыяў.

У адпаведнасці са *структурна-функцыянальнай тыпалогіяй* месца слоўніка сярод іншых слоўнікаў вызначаецца:

- *фармальным выражэннем* моўных адзінак: слова або спалучэнне слоў;
- *планам апісання*: моўныя адзінкі адлюстроўваюцца ў пэўным парадку без дадатковых тлумачэнняў або апісваецца іх структура, значэнне і функцыянаванне ў мове (семантычны, функцыянальны, структурны, інвентарызацыйны планы);
- *аспектам апісання*: мовы апісваюцца ў іх сучасным стане або ў працэсе развіцця (сінхранічны, дыяхранічны аспекты);

- *сутнаснымі характарыстыкамі* моўных адзінак і тыпам інфармацыі пра іх (напр., агульныя або ўласныя імёны, тлумачэнне або пераклад і г. д.);
- *пайнатоў ахоту* моўных адзінак: апісана ўся лексіка мовы або толькі пэўная група слоў, напр., антонімы, тэрміны, неалагізмы і інш.

Існуючыя тыпы лінгвістычных слоўнікаў узаемна дапаўняюць адзін аднаго і апісваюць розныя аспекты функцыянавання моўнай сістэмы.

V. Перыядызацыя гісторыі беларускай лексікаграфіі.

Для сучаснага мовазнаўства неаспрэчным фактам з'яўляецца існаванне лексікаграфіі як самастойнай галіны лінгвістычных ведаў, якая вызначаецца наяўнасцю асаблівых тэхналогій, метадык, метадаў апрацоўкі моўнага матэрыялу, гэта значыць якая валодае ўласнай метадалогіяй.

Выразна метадалагічны характар носіць пытанне пра перыядызацыю гісторыі развіцця лексікаграфіі. Яго значэнне выходзіць далёка за межы зручнасці даследавання, якая мае вузка ўтылітарную скіраванасць і абумоўліваецца суб'ектыўнымі мэтамі і абставінамі.

Навуковы падыход патрабуе не толькі аналізу прынцыпаў апісання моўных фактаў у сучасным мовазнаўстве, але і прадугледжвае вывучэнне самога працэсу іх гістарычнага станаўлення. Таму несупярэчлівая перыядызацыя гісторыі айчыннай лексікаграфіі павінна мець аб'ектыўны характар, адлюстроўваць логіку яе развіцця і тым самым вызначаць арыенціры, акрэсліваць вектары даследавання на перспектыву.

1. Найважнейшае значэнне пры стварэнні перыядызацыі развіцця любой навукі належыць крытэрыям, якія пакладзены ў аснову такой перыядызацыі.

У пракцыі на тэорыю і практыку беларускай лексікаграфіі ролю такіх крытэрыяў, на наш погляд, могуць адыграць наступныя прынцыпы:

а) прынцып рэфлексійнасці – адлюстраванне моўных адзінак у слоўніку з пазіцый індывідуальнага навуковага стылю мыслення лексікаграфа;

б) прынцып сістэмнасці – прадстаўленне мовы ў слоўніку ў выглядзе сістэмнай структуры;

в) прынцып шматаспектнасці – уваабленне ў лексікаграфіі рознаакіраваных звестак пра мову;

г) прынцып парадыгматычнасці – прадстаўленне фактаў мовы ў адзінстве розных іх рэалізацый;

д) прынцып дыскурсіўнасці – лінгвістычнае апісанне моўных адзінак з улікам іх функцыянавання ў маўленчай прасторы;

е) прынцып тэхналагічнасці – выкарыстанне сістэм і спосабаў аўтаматызаваанай апрацоўкі і ўпарадкавання моўнага матэрыялу.

Пералічаныя крытэрыі дазваляюць у агульным працэсе станаўлення метаў і прыёмаў лексікаграфічнага апісання беларускай мовы вылучыць наступныя перыяды:

- а) XIII–XVIII стст.;
- б) XIX ст. – пач. XX ст.;
- в) 1920-я гг.;
- г) 1930-я гг.;
- д) канец 1940-х – 1980-я гг.;
- е) 1990-я – наш час.

№	Характэрныя асаблівасці	рэфлек-сыйнасць	сістэм-насць	шмат-аспект-насць	парадыг-матыч-насць	дыскур-сіўнасць	тэхна-лагіч-насць
Перыяд							
1	XIII–XVIII стст.	max	--	–	–	–	–
2	XIX ст. – пач. XX ст.	max	min	min	–	–	–
3	1920-я гг.	max	max	min	–	min	–
4	1930-я гг.	min	min	min	–	min	–
5	Канец 1940-х – 1980-я гг.	max	max	max	max	max	min
6	1990-я – наш час	max	max	max	max	max	max

Названыя перыяды не з’яўляюцца аднароднымі з пункту гледжання зацікаўленасці дзяржавы і грамадства ў выніках працэсу ўпарадкавання лексікі. Іх спецыфічныя асаблівасці адлюстраваны ў прыведзенай табліцы («max» – уласціва ў значнай ступені, «min» – уласціва ў некаторай ступені, «–» – не ўласціва).

Перыяд I (XIII ст. – XVIII ст.): лексікаграфія як асобная галіна навукі адсутнічае; асноўная роля ў стварэнні слоўнікаў належыць канкрэтным асобам; мова прадстаўляецца не сістэмна – адлюстроўваюцца толькі пэўныя факты (напр., незразумелыя словы); лексікаграфічнае апісанне закранае некаторыя аспекты функцыянавання моўных адзінак (напр., паходжанне слова і значэнне); фіксуюцца канкрэтныя моўныя формы, сувязі паміж рознымі формамі моўнай адзінкі не з’яўляюцца вызначальнымі; пры характарыстыцы моўнай адзінкі ўлічваецца яе роля толькі ў пэўным тэксце [5].

Перыяд II (XIX ст. – пач. XX ст.): беларуская лексікаграфія развіваецца ў межах расійскай лексікаграфічнай традыцыі; асноўная роля ў стварэнні слоўнікаў належыць канкрэтным асобам; мова апісваецца несістэмна: адлюстроўваюцца толькі пэўныя факты; лексікаграфічнае апісанне закранае асобныя аспекты функцыянавання моўных адзінак; фіксуюцца канкрэтныя моўныя формы.

сувязі паміж рознымі формамі моўнай адзінкі не з'яўляюцца вызначальнымі; пры апісанні моўных адзінак ўлічваецца толькі іх роля ў пэўным тэксце.

Перыяд III (1920-я гг.): інтэнсіўнае развіццё беларускай лексікаграфіі; асноўная роля ў стварэнні слоўнікаў належыць канкрэтным асобам, праца якіх каардынуецца навуковымі структурамі; імкненне да сістэмнага апісання з улікам функцыянавання моўных адзінак; фіксуюцца канкрэтныя моўныя формы, сувязі паміж імі не з'яўляюцца вызначальнымі; пры апісанні моўнай адзінкі звяртаецца ўвага на яе ролю ў розных тэкстах [3].

Перыяд IV (1930-я гг.): запаволеннае развіццё беларускай лексікаграфіі; асноўная роля ў стварэнні слоўнікаў належыць навуковым структурам; моўныя адзінкі лексікаграфуюцца з улікам іх камунікатыўных характарыстык (як адзінкі перакладных слоўнікаў); несістэмнае апісанне мовы; фіксуюцца канкрэтныя моўныя формы, сувязі паміж рознымі формамі моўнай адзінкі не з'яўляюцца вызначальнымі; пры апісанні моўнай адзінкі ўлічваецца толькі яе роля ў пэўным тэксце.

Перыяд V (канец 1940-х – 1980-я гг.): асноўная роля ў стварэнні слоўнікаў належыць навуковым структурам і аўтарскім калектывам; мова апісваецца сістэмна і шматаспектна; пры лексікаграфаванні ўлічваецца, што моўная адзінка з'яўляецца сукупнасцю розных яе формаў, якія рэалізуюцца ў вуснай і пісьмовай камунікацыі; робяцца спробы аўтаматызаваць працэс стварэння слоўнікаў (напр., ствараюцца канкардансы).

Перыяд VI (1990-я – наш час): асноўная роля ў стварэнні слоўнікаў належыць навуковым структурам і аўтарскім калектывам; мова апісваецца сістэмна і шматаспектна; пры лексікаграфаванні ўлічваецца, што моўная адзінка з'яўляецца сукупнасцю розных яе формаў, якія рэалізуюцца ў вуснай і пісьмовай камунікацыі; актыўнае выкарыстанне праграмна-тэхнічных сродкаў пры лексікаграфаванні, стварэнне электронных слоўнікаў.

VI. Перспектывы развіцця беларускай лексікаграфіі

На сучасным этапе сістэма і структура беларускай мовы дастаткова поўна ахарактарызавана ў шматлікіх лексікаграфічных выданнях. Усяго беларускімі і замежнымі лінгвістамі ўкладзена больш за 2000 слоўнікаў, розных паводле зместу, аб'ёму і асаблівасцей апісання моўных адзінак.

Разам з тым, рэальная моўная практыка ставіць перад лексікаграфамі новыя задачы, найбольш важнымі з якіх з'яўляюцца:

- а) стварэнне максімальна поўнага тлумачальнага слоўніка беларускай мовы, які адлюстроўваў бы лексіку нацыянальнай мовы XX–XXI ст. [6];
- б) абнаўленне існуючых перакладных слоўнікаў (найперш руска-беларускага і беларуска-рускага), дапаўненне іх рэстраў новай лексікай;
- в) падрыхтоўка зводнага слоўніка лексікі беларускіх народных гаворак;

- завяршэнне пачатых праектаў («Гістарычны слоўнік беларускай мовы», «Этымалагічны слоўнік беларускай мовы», «Анамастычны слоўнік Гродзеншчыны» і інш.) і падрыхтоўка кампактных выданняў, якія б уключалі найбольш ужывальную лексіку (напр., аднатомнага этымалагічнага слоўніка);
- д) укладанне серыі слоўнікаў (перакладных і тлумачальных), якія б адпастроўвалі сучасны стан беларускай тэрміналогіі;
- е) выданне шэрагу слоўнікаў мовы найбольш аўтарытэтных беларускіх пісьменнікаў (Якуба Коласа, М. Багдановіча, Кузьмы Чорнага, Максіма Танка, У. Караткевіча, В. Быкава, Р. Барадуліна і інш.);
- ж) стварэнне серыі кампактных нарматыўных слоўнікаў розных тыпаў для школьнікаў і студэнтаў;
- з) распрацоўка новых электронных слоўнікаў і перавод на электронныя носбіты існуючых слоўнікаў беларускай мовы і інш.

Вырашэнне гэтых задач магчымае толькі ва ўмовах добрай распрацаванасці мовазнаўчай тэорыі ў цэлым і сістэмнай тэорыі лексікаграфіі ў прыватнасці.

СПІС ЛІТАРАТУРЫ

1. Гуліцкі, М. Ф. Нарысы гісторыі беларускай лексікаграфіі (XIX – пачатак XX ст.) / М. Ф. Гуліцкі. – Мінск : Вышэйш. шк., 1978. – 119 с.
2. Дзятко, Д. В. Перыядызацыя гісторыі і перспектывы развіцця беларускай лексікаграфіі / Д. В. Дзятко // Беларуская мова і літаратура ў славянскім этнакультурным кантэксце : матэрыялы II Рэспубліканскай навукова-практычнай канферэнцыі, Віцебск, 19–20 лістапада 2015 г. / Віцебскі дзяржаўны ўніверсітэт імя П. М. Машэрава ; рэдкал. : Г. А. Арцямёнак [і інш.]. – Віцебск, 2015. – С. 42–45.
3. Дятко, Д. В. Становление методологии белорусской терминологии в первой половине XX века / Д. В. Дятко // Лексикографические штудии 2013 : коллективная монография / Л. В. Власова, Д. В. Дятко, Л. П. Колоколова [и др.] ; под ред. Н. В. Пятаевой; Министерство образования и науки РФ, Стерлитамакский филиал ФГБОУ ВПО «Башкирский государственный университет». – М.: МГУ им. М. В. Ломоносова, 2014. – С. 31–60.
4. Шахоўская, С. У. Беларуская анамастычная лексікаграфія: фарміраванне, сучасны стан, вектары развіцця / С. У. Шахоўская ; навуц. рэд. П. А. Міхайлаў. – Мінск : Красная звезда, 2012. – 258 с.
5. Шчэрбін, В. Ад пісьменніцкіх глос – да поўных слоўнікаў мовы пісьменніка / В. Шчэрбін // Роднае слова. – 2003. – № 11. – С. 16–21.
6. Шчэрбін, В. К. Тлумачальная лексікаграфія Беларусі / В. К. Шчэрбін // Украінська лексикографія в загальнослов'янському контексті: теорія, практика, типологія. – К. : НАН України, 2011. – С. 295–307.